

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИСВІТЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО АСПЕКТУ НАСЛІДКІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРШОГО ПОВОЄННОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ (1945-1955 РР.)

Дана публікація аналізує особливості вивчення соціального аспекту наслідків Великої Вітчизняної війни у працях радянських науковців у перше повоєнне десятиліття. Автор доходить висновку, що у дослідженні теми було зроблено суттєвий крок вперед і заслуга в цьому належить науковцям та працівникам медичної галузі, які зосередили увагу на питаннях, пов'язаних із наслідками війни для соціальної сфери та її функціонуванням у період відбудови.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, радянські науковці, соціальна сфера, медична галузь, відбудова.

Данная публикация анализирует особенности изучения социального аспекта следствий Великой Отечественной войны в трудах советских ученых в первое послевоенное десятилетие. Автор приходит к выводу, что в исследовании темы был сделан существенный шаг вперед и заслуга в этом принадлежит ученым и работникам медицинской отрасли, которые сосредоточили внимание на вопросах, связанных с последствиями войны для социальной сферы и ее функционированием в период восстановления.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, советские ученые, социальная сфера, медицинская отрасль, восстановление (реконструкция).

The given publication analyzes features of studying of social aspect of consequences of Great Domestic war in works of the Soviet scientists in the first post-war decade. The author comes to a conclusion, that in research of a theme the essential step forward and a merit in it has been made belongs to scientists and workers of medical branch who have concentrated attention on the questions connected to consequences of war for social sphere and its(her) functioning during reconstruction.

Key words: Great Domestic war, the Soviet scientists, social sphere, medical branch, reconstruction.

На сучасному етапі дослідження історії Великої Вітчизняної війни та наслідків цієї доленосної події постає питання щодо висвітлення цієї тематики у вітчизняній історіографії у різні періоди. Дана публікація має на меті розкрити процес оприлюднення певних фактів історії Великої Вітчизняної війни у перше повоєнне десятиліття.

Виокремлення з-поміж інших важливих проблем досліджуваного періоду соціального аспекту наслідків війни в Україні пояснюється

досить суперечливим характером даної проблематики та цілим комплексом вже оприлюдненого матеріалу, який потребує подальшого дослідження та осмислення.

Дослідження соціального аспекту наслідків війни та окупації для України розпочалося вже в період визволення її території від окупантів та початкового етапу відбудови. Першими його розпочали фахівці, які мали певне відношення до соціальних органів, насамперед, працівники

органів освіти, медичних організацій, житлобуду, а також представники органів місцевого самоврядування та компартійних структур. Щоб розпочати відновлювальні роботи, оздоровлення населення, створити для громадян належні умови проживання, необхідно було, в першу чергу, визначити розміри і характер руйнувань, шкоду, понесені жертви тощо. Залучені до цієї роботи науковці та провідні фахівці різних галузей СРСР та України й виступили авторами опублікованих упродовж 1943-1945 рр. досліджень з даної проблематики. У публікаціях Т.Є. Болдирева, М.А. Габриловича, С.А. Колеснікова, І.Ф. Кононенко, О.М. Марзеєва, М.О. Семашко та ін. [1], було зроблено, по суті, першу спробу наукового осмислення й аналізу збитків, заподіяних нацистами соціальній сфері, умовам проживання та соціальній захищеності населення, заходів, спрямованих на відновлення на визволеній від окупантів території соціальної сфери, та перших наслідків відбудовних процесів. Позитивним аспектом публікацій вказаних авторів було те, що вони мали практичну спрямованість, містили конкретні рекомендації щодо покращення життя населення.

Зазначимо, що в перших публікаціях лише фрагментарно розглядалися окремі чинники наслідків війни у соціальній сфері та першочергові заходи щодо їх ліквідації, які до того ж висвітлювалися в певних допустимих рамках, що було зумовлено умовами воєнного часу та ідеологічними засадами, притаманними тогочасному періоду. Втім видається цілком виправданим бажання авторів перших публікацій із даної тематики підтримати серед населення патріотичний порив, віру в перемогу та впевненість у поверненні до мирного життя.

Окремі аспекти теми фрагментарно розглядалися в публікаціях українського історика К.К. Дубини [2], керівних радянських і партійних працівників республіки М.С. Хрущова, А. Гайового, Л. Мельникова та ін.

У роки війни професійні історики і архівісти започаткували формування джерельної бази теми, включивши до виданих збірників чимало документів і матеріалів, які стосувалися наслідків війни у соціальній сфері та їх ліквідації в початковий період відбудови. Вони свідчили про масові вбивства та катування нацистами воїнів Червоної армії і мирного населення, нищення та руйнування різноманітних закладів, житла та комунально-побутової інфраструктури в містах і селах республіки, шкоду, завдану окупантами здоров'ю громадян України. Водночас фактографічний матеріал досліджуваної теми значно нарощувався у процесі роботи майже у кожному населеному пункті УРСР членів Надзвичайної державної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та в результаті діяльності спеціальних комісій по збору документів і матеріалів з історії війни.

Чимало фактів, що стосувалися різних аспектів соціальних наслідків війни, було зосереджено у перших виданих свідченнях безпосередніх учасників боротьби з окупантами, зокрема у записках секретаря підпільного обкому партії на Рівненщині і командира партизанського з'єднання В.А. Бегми, спогадах С.А. Ковпака, О. Федорова та ін. [3].

Упродовж 1943-1945 рр. вийшло чимало газетних публікацій, присвячених відбудові зруйнованих під час війни та окупації об'єктів соціально-побутової сфери, допомоги найбільш постраждалим та нужденним верствам населення – інвалідам, дітям, людям похилого віку, матерям-одиначкам, сім'ям загиблих воїнів та ін. На шпальтах республіканських, обласних та районних газет висвітлювалася участь населення у відбудові закладів соціальної сфери, виявлена ним ініціатива у цій справі. І хоча газетні публікації мали здебільшого інформаційний характер, проте цінність їх у тому, що вони передавали дух часу, містили безліч цікавих фактів, й тим самим становлять неабияку цінність для дослідників.

На завершальному етапі війни з'явилися перші праці, в яких висвітлювалася участь громадськості у відбудові господарства республіки, внесок українських вчених у зміцнення обороноздатності країни. Відзначимо, що більшість публікацій того періоду належали перу партійно-державних працівників різних рангів, відомим вченим, письменникам і в деякій мірі є певною рефлексією з приводу пережитих подій з сильним емоційним пафосом, що звичайно ні в якій мірі не зменшує їх значущості для загального доробку праць з досліджуваної теми.

Отже, розгляд та аналіз соціального аспекту наслідків війни розпочалося вже під час самої війни, проте спеціальним предметом дослідження ця тема не стала як для фахових істориків, так і вчених та провідних фахівців галузі. Публікації тих років відтворювали особливості бачення і розуміння авторами цієї дослідницької теми в рамках тодішньої концепції історії Великої Вітчизняної війни. Її об'єктивне і всебічне дослідження стримувалося відсутністю кваліфікованих кадрів та незадовільними умовами праці дослідників, обмеженістю джерельної бази. Багато матеріалів у силу їх специфічного характеру (про людські втрати та демографічні зміни у складі населення в роки війни, стан матеріального забезпечення різних підрозділів соціальної сфери) виявилися просто недоступними для дослідників. Не було можливостей використовувати для вивчення негативний фактичний матеріал, що стосувався політики та діяльності держави й партії в соціальній сфері в післяокупаційний період.

Дослідження соціального аспекту наслідків війни значно активізувалося в післявоєнний

період. Як і в роки війни, цією справою активніше займалися фахівці, що працювали в означеній галузі, зусилля яких, насамперед, зосереджувалися на характеристиці процесу надання соціальної допомоги нужденним, проблематиці санітарних аспектів, руйнування житлово-побутового комплексу та умов проживання населення. Одночасно вони робили спроби аналізувати процес ліквідації наслідків війни. У більшості публікацій вагоме місце займали практичні рекомендації щодо організації роботи закладів, діяльність яких була спрямована на надання допомоги найбільш постраждалим під час війни та окупації верствам населення.

Особливо активно здійснювалося вивчення соціальної групи наслідків війни в Україні, де вже на середину грудня 1946 р. було виконано значну кількість робіт наукової спрямованості. Так, медико-статистичним бюро Міністерства охорони здоров'я УРСР під керівництвом проф. С.С. Кагана було підготовлено п'ять об'ємних томів із вивчення медико-санітарних наслідків війни та перших заходів щодо їх ліквідації. Матеріалам, які стосувалися України, було відведено значне місце й у виданому статистичним відділенням Міністерства охорони здоров'я СРСР і відділенням статистики Академії медичних наук СРСР збірнику. Велику роль у подальшому підведенню підсумків щодо збитків у соціальній сфері відіграли праці вчених, які досліджували не лише матеріальні збитки у цій сфері, а й ті моральні понівечення, які отримали пересічні громадяни, особливо найбільш незахищені [4].

Водночас зазначимо, що чимало матеріалів, які відображали стан справ соціальної сфері республіки, у перші післявоєнні роки не було опубліковано. Це було пов'язано з тим, що в них містилися факти, які у «непривабливому» вигляді показували роботу партійних і радянських органів з організації соціальної допомоги населенню й тим самим суперечили офіційній пропаганді.

Значний фундамент для майбутніх досліджень було закладено Комісією по вивченню історії Великої Вітчизняної війни, створеній при АН УРСР у 1942 р., яку очолив секретар ЦК КП(б)У К. Литвин. Та, на жаль, лише розгорнувши роботу, комісія в 1949 р. припинила свою діяльність, оскільки в Кремлі не бажали, щоб на місцях поширювалася інформація, котра могла навіть опосередковано пошкодити іміджу системи. Це дещо пригальмувало, але не зупинило зусиль дослідників, але векторне направлення отримало дещо історико-партійне спрямування. Основним тематичним напрямом стало висвітлення ролі партії у відбудові усіх підгалузей народного господарства, у тому числі й соціальної сфери. Так, зокрема, значну роль цьому питанню у своїх дослідженнях приділили І. Супрун, П. Тронько, В. Білан.

Питання тяжких соціальних наслідків війни, завдання щодо їх подолання та відродження одного із сегментів соціальної сфери – системи охорони здоров'я, широко обговорювалися на першій (квітень 1946 р.) та другій (грудень 1946 р.) всесоюзних наукових конференціях медичних працівників [5]. У доповідях, проголошених провідними радянськими вченими та працівниками медичних установ, всебічно аналізувалися проблеми практичної роботи сфери охорони здоров'я у післявоєнний період, ліквідації інфекційних та неінфекційних захворювань, санітарного стану населених пунктів, негативних впливів війни на фізичний та психічний стан різних категорій населення, демографічних зрушень у результаті війни, лікування інвалідів війни та ін. Зміст основних доповідей було опубліковано у спеціальних збірниках, виданих за результатами роботи конференцій.

Значним доробком у справі вивчення соціального аспекту наслідків війни й окупації в Україні стала стаття А.Н. Марзєєва, в якій узагальнені результати здійсненого під його керівництвом у другій половині 1945 р. – 1946 р. українським Інститутом комунальної гігієни санітарного обстеження 140 зруйнованих українських міст [6]. У роботі ґрунтовно показано масштаби і характер руйнувань в усіх великих і найбільш постраждалих містах, встановлено шкоду і збитки, які були завдані санітарному стану міст, життю і здоров'ю міського населення. Окремі наслідки війни і окупації в контексті соціального аспекту та заходи щодо їх ліквідації в окремо узятій Дніпропетровській області, які були здійснені в 1943-1946 рр., розглядаються у роботі завідувача кафедри організації охорони здоров'я Дніпропетровського медичного інституту професора Б.М. Шкляра [7].

Серед інших публікацій у збірниках матеріалів всесоюзних конференцій виокремимо ряд праць, у яких автори не розглядають у прямій постановці питання соціального аспекту наслідків війни для України, але аналізують в них проблеми мають безпосереднє відношення й до ситуації в республіці. Це, зокрема, публікації Ю.Ф. Домбровської, Є.С. Медведовського, О.О. Рікмана, В.А. Резанова [8], в яких досліджуються вплив війни на життєдіяльність найбільш незахищених верств населення – дітей та людей похилого віку.

У межах означеного історіографічного періоду окремі аспекти наслідків війни й окупації для України досліджуваної тематики та їх ліквідації фрагментарно або на дотичному рівні розглядалися у працях А.Г. Натрадзе і С.Ф. Качалова [9] та ін.

На жаль, і в цей період тема не стала об'єктом дослідження фахових істориків. Їх доробок в основному обмежився подальшим накопиченням джерельної бази теми. Багато документів, що стосувалися різних аспектів наслідків війни, зібрали історики, котрі

працювали впродовж 1946-1949 рр. у складі Комісії з історії Вітчизняної війни при АН УРСР. А завдяки зусиллям істориків та архівістів у ряді регіонів України такі матеріали були включені до виданих там збірників документів.

Чимало конкретних фактів, пов'язаних з ліквідацією соціального аспекту наслідків війни, містилися публікації в республіканських та регіональних періодичних виданнях. Зазначимо, що в більшості випадків опубліковані матеріали містили інформацію, яка носила повністю позитивний характер.

Загалом історія Другої світової війни та її різноманітні аспекти стала причиною ідеологічної боротьби та дискусій як на політичному рівні, так й у суто наукових колах. Специфічна інтерпретація названого періоду в історіографії західних країн потребувала відповідної реакції

радянського ідеологічного апарату та професійних науковців.

Таким чином, у перше повоєнне десятиліття у дослідженні теми було зроблено суттєвий крок вперед, і заслуга в цьому належить науковцям та працівникам медичної галузі. Тож цілком закономірно, що їхні дослідження охоплювали в основному питання, пов'язані з наслідками війни для соціальної сфери та її функціонуванням у період відбудови. У зв'язку з цим маловивченими, а то й зовсім не дослідженими, отже відкритими, залишалися інші аспекти теми. Необхідно також зазначити, що не всі публікації відповідали стандартам науковості, частина з них мала вузьку джерельну базу, у них домінували стереотипи, притаманні радянській політичній системі та упередженість у розкритті реальних проблем у сфері соціального забезпечення та допомоги населенню в повоєнний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдырев Т.Е. Проблемы эпидемиологии в военное время // Достижения советской медицины в годы Отечественной войны. – М., 1943. – Т. 1. – С. 7-10; Габрилович М.А. Санитарные последствия гитлеровской оккупации БССР и первоочередные мероприятия по ликвидации этих последствий // Гигиена и санитария. – 1945. – № 4-5. – С. 41-47; Кононенко И.Ф. Здравоохранение Украины на пути к полному возрождению // Врачебное дело. – 1945. – № 3-4. – С. 97-104; Каган С.С. Здравоохранение в УССР в 1944 г. – К.: Госмедиздат УССР, 1947. – 163 с.; Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. – К.: Здоров'я, 1965. – 175 с.
2. Дубина К.К. Злодеяния немцев в Киеве. – К., 1945. – 46 с.
3. Бегма В. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині. – Київ, 1945. – 134 с.
4. Колесников С.А. Санитарная агитация и пропаганда в годы Великой Отечественной войны // Советское здравоохранение. – 1944. – № 9. – С. 14-23.
5. Домбровская Ю.Ф. Изменения организма ребенка после перенесенных заболеваний военного времени // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды Второй конференции (17-19 декабря 1946 г.). – М., 1948. – Т. 1. – С. 135-144; Марзеев А.Н. Указ. соч. – С. 82.
6. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / Під ред. К.Ф. Дупленка. – К.: Держмедвидав УРСР, 1959. – С. 161.
7. Там само. – С. 182-216.
8. Домбровская Ю.Ф. Изменения организма ребенка после перенесенных заболеваний военного времени // Медико-санитарные последствия войны... – С. 135-144.
9. Натрадзе А.Г., Качалов С.Ф. Материальный ущерб, причиненный здравоохранению Союза ССР немецко-фашистскими захватчиками в Великую Отечественную войну // Советское здравоохранение. – 1946. – № 3. – С. 10-22.

Рецензенти: д.і.н. проф. А.Г. Морозов;
д.і.н., проф. М.І. Бушин.

© Іванов Денис Андрійович, 2009

Надійшла до редколегії 29.04.2009 р.